

## AVROPALILARIN SƏYAHƏTNAMƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN (Qacar dövrü)

**Dr. Zivər Hüseynov**  
(*Xəzər Universitəsi / Azərbaycan*)

Qacar sülaləsinin əsası 1781-ci ildə [Ağa Məhəmməd xan Qacar](#) tərəfindən qoyulsa da 1796-cı ildə Zənd sülaləsinin sonuncu hökmdarını məğlub etdikdən sonra Ağa Məhəmməd xan Azərbaycanı və İranı Qacar hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. Lakin baş verən bəzi tarixi təhəvvülatlar nəticəsində 1828-ci il 10 fevral tarixində İran və Rusiyada arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsi əsasında Azərbaycan Rusiyanın ərazisi tərkibinə verildi. Beləliklə Qədim dövrlərdən bu günə kimi yazılmış tarixi və coğrafi mətnlər, habelə səyahətnamələrdə müxtəlif adlarla qeyd olunan Azərbaycan, Rusiya Azərbaycanı və İran Azərbaycan adları ilə ikiye bölündü.

Məqalənin əsas qaynaqları olan səyahətnamələr ən çox Qacar dövrünün yarısından sonra qələmə alındığı üçün mövzu məhz bu gün şimali Azərbaycan adlanan yer və onun şərqində yerləşən Xəzər dənizi haqqındadır.

Öz təssüratlarını qələmə alan şəxslər ən çox Qacar dövrünün ikinci yarısında İran və ya digər Asiya ölkələrinə gələn məmurlarlardır. Bunların bir çoxu Avropa ölkələri tərəfindən müxtəlif məmuriyyət məqsədi, bəziləri isə səyahət məqsədi ilə Osmanlı, İran və digər şərq ölkələrinə gələn avropalılardır. Qacar dövrü avropalılar tərəfindən yazılmış yetmişdən çox səyahətnamə və ya səyahətnamə mövzusunda olan kitablar vardır lakin bunların bəzilərinə Azərbaycan haqqında məlumat yazılmışdır. Bu səyahətnamə müəlliflərinin böyük əlsəriyyəti İrana gələn şəxslərdir və Azərbaycandan sadəcə səfər zamanı keçdikləri üçün Azərbaycan haqqında məlumat çox deyil. Məqlə həmin səyahətnamələrin fars dilinə tərcümə olunmuş variantı və icərisində Azərbaycan haqqında məlumat olan səyahətnamələr əsasında yazılmışdır. Həmin səyahətnamələr və müəllifləri aşağıdakılardan ibarətdir..

1- Əsərin adı Oliviyerin səyahətnaməsi, ya (Qacar dövrünün başlağında İranın ictimai-iqtisadi tarixi), müəllifin adı Oliviyer Gyum Antonidir. Təbiətşünas və şərqşünas olan bu fərnsalı Qacar dövrünün ilk illərində İrana gəlmiş, Qacar dövləti daxilində ictimai və iqtisadi vəziyyətdən yazmışdır. O, Qafqaz dağları və Azərbaycan ipəyi haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Kitab Qulamrza Vərham tərəfindən fars dilinə tərcümə, Məhəmməd Tahir mirzə tərəfindən təshih edilmiş və haşiyə yazıları yazılmışdır.

2- Əsərin adı Henri Binderin Səyahətnaməsi, müəllifi Henri Binderdir. Kitab “Kürdistan, Mesopatomiya və İranda”- adları və, 1887-ci ildə Parisdə çap edilmişdir. Əsərin mövzusu adı gedən bölgələrdə səfər təəssüratlarından ibarətdir. O, XIX əsrin sonralında həmin bölgələrdə bir müddət qalmış və o bölgələri gəzmişdir. Səyahət məqsədi ilə gəzən bu frnsalı şəxs ölkəsinə qayıdarkən Bakı və Tiflis üzərindən keçərkən Bakı haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir.

3- Əsərin adı Səyahətnamə ya (İran səhraları), müəllifi Hedin Svendir. O, İran və Qafqaz xatirələrindən bəhs edən həmin kitabı 1910-cu ildə Leypziqdə çap edilmişdir. Kitabın mövzusi səfər təəssüratlarından ibarətdir. Azərbaycan şahid

olduğu siyasi vəziyyət, Bakı şəhərindəki qədim tarixi binalar və türkdilli xalq və onalrın dili haqqında yazmışdır. Əsər Piruz Rəcəbi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

4- Əsərin adı Bugünkü İran (1906-1907), müəllifi Ujen Ubendir. Səyahət-namə kimi tanınan bu kitabın mövzusu səfər təəssüratlarından ibarətdir. Kitab Əliəşgər Səidi tərəfindən tərcümə, təshih edilmiş və onun tərəfindən haşiyə yazıları yazılmışdır.

5- Əsərin adı Xorasan və Sistan səyahətnaməsi, müəllifi Ser Karls Eduard Yetedir. Nəsrəddin şahın hakimiyyətinin son illərində yazılmış bu səyahətnamə İranın müxtəlif bölgələri haqqında məlumatlardan ibarətdir. Müxtəlif dövlət vəzifələrinə işləmiş, bu ingilis 1893-cü ildə Məşhəd konsulunun kəfili, 1896-97-ci illərdə Məşhəd baş konsulu olmuş, bu səbəbdən də həmin bölgədə yaşamışdır. Kitab Qüdrətullah Rövşəni Zəfəranlı və Mehrdad Rəhbəri tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir. Türkmənistandan gəmi ilə Bakıya gələn bu şəxs Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir.

6- Əsərin adı General Ser Persi Sayksın səyahətnaməsi ya İranda on min mil\*, müəllifi Ser Persi Sayksdır. 1893-cü ildə ofiser kimi İngiltərədən İrana gələn bu şəxs “İranda on min mil” adlı kitabında İran haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir, İranlılar onun bu kitabını “Ser Persi Sayksın səyahətnaməsi” adlandırırlar. O, İrana gəldiyi zaman Bakı şəhərindən keçərək bu şəhər haqqında geniş məlumatlar yazmışdır. Əsər Hüseyn Nuri tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

7- Əsərin adı Madam Karla Serenanın səyahətnaməsi ya “İranda insanlar və görməli aınlar”, müəllifi Karla xanım Serenadır. Onun İranda olduğu vaxt Nəsrəddin şahın hakimiyyəti illəri idi və bu ölkə haqqında maraqlı məlumatlar yazmışdır. Karlanın bundan başqa üç səyahətnaməsi də var.

1-Baltıkdən Xəzər dənizində

2- Çöllərdə tənha qadın.

3- İranda bir avropalı qadın.

XIX əsrin səyyah qadını olan Karlanın əlimizdə olan frnsız dilində yazdığı bu səyahətnaməsi 1877-ci ildə İranda olduğu vaxt yazılmışdır. İrana Qafqaz yolu ilə gələn bu səyyah xanım Bakı haqqında da məlumat vermişdir. Bu səyahətnamə 1883-cü ildə Parisdə çap edilmiş, Qulamrza Səmi tərəfindən isə fars dilinə tərcümə edilmişdir.

8- Əsərin adı Ursil səyahətnaməsi, müəllifi Ernest Ursildir. Bu kitab 1882-ci ildə qələmə alınmışdır. Kitabın mövzusu səfər təəssüratlarından ibarətdir. Müəllif Xəzər dənizindən keçərək Bakı şəhərində gördükləri haqda məlumat verib. Bu kitab Əliəşgər Səidi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

9- Əsərin adı Günəş törpaqlarında ikinci səyahətnamə, müəllifi Henrix Karl Brukeşdir. Misirşünas olan bu alman iki dəfə İrana səyahət edib. İlk səfərində, 1859-cu ildə bir qrup nümayəndə ilə İrana gələn bu şəxs, Prusiya səfiri vəfat etdiyinə görə 1861-ci ilədək onu canişini kimi burada qalamlı oldu. Almaniyaya qayıtdıqdan sonra ilk səyahətnaməsini “Sahibqəranın dərbarına səfər” adı altında yazdı. İkinci səfəri 1886-ci ildə baş tutan bu şəxs Rusiya və Qafqaz yolu ilə İrana gəlmiş və bu haqda da ikinci səyahətnaməsini yazmışdır. İkinci səyahətnaməsində

\* - 7429 m. quru, 1852m. dəniz yolu uzunluğuna bərabər ölçü vahididir.

Azərbaycan, xüsusilə Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında olduqca geniş məlumat vermişdir. Kitab Məcid Cəlilvənd tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

10- Əsərin adı Soltan Sahibqəranın dərbarına səfər, müəllifi Henrix Brukeşdir. Mövzə İrana səfəri və İradan olduğu müddətdəki sərgüzəştlərdən ibarətdir. Kitab Mühəndis Kürdbəççə tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

11- Əsərin adı Ser Artur Hardinqin xatirələri, müəllifi Ser Artur Hardinqdir. O, (1859-1933) Müzəffərəddin şah Qacarın vaxtında Britaniyanın İranda diplomatı idi. Bu səyahətnaməsini Hindistan, Misr və İranda məmuriyyəti vaxtı yazmışdır. Həmin vaxt onun xanımının İrandan İngiltərəyə getdiyi zaman Bakı şəhərinin durumu haqqında yazdığı bəzi tarixi faktları öz səyahətnaməsində yazmışdır. Bu kitab Cavad Şeyxulislami tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

12- Əsərin adı Pulak səyahətnaməsi ya (İran və İranlılar) müəllifi Pulak Yakub Eduarddır. O, (1818-1891) səyyah kimi bir neçə il İranda yaşadı və bu müddət ərzində mütaliə və araşdırma işi, Vyanada olduğu müddətdə isə fars dili tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Kitabında İranın müxtəlif yerləri haqqında maraqlı məlumatlar yazmış, Avropadan İrana gələn yollar haqqında yazarkən Bakı şəhərindən də bəhs etmişdir. Kitab Keykavus Cahandari tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

13- Əsərin adı İrandan təsvirlər ya (Klonel Kolombarinin İran şahının dərbarına səfəri 1249-1269 h.ş.), müəllifi Lin Torentondur\*. Lin Torenton, bu kitabını farslı sərhəng Kolonel F. Kolombari\*, italyalı bir rəssam və qacar dövrünün bir neçə avropalı səyyahının raport və xatirələrindən toplayıb yazmışdır. Kitabın ümumi mövzusu Kolombarini tanımaq və Məhəmməd şah Qacarın vaxtında İranın ictimai, siyasi və hərbi vəziyyətinin şərhindən ibarətdir. Kolombari İrandakı xidmətini ən çox Təbriz və Tehran şəhərlərindəki hərbi hissədə keçirmişdir. O, İranda olduğu on beş il müddətində İranın bir çox yerlərini gəzmiş, İranın müxtəlif yerləri və Bakı şəhərindəki atəşgahdan da yazmışdır. Kitab Mina Nəvayi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

14- Əsərin adı İran və İran hadisəsi, müəllifi Corc Kerzendir. Kitab iki cildəndən ibarətdir, yalnız I cildində Avropadan Bakıya gələn yollar haqqında dəqiq məlumat yazır. Kitab Qulamrza Vəhid Mazandarani tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

Yuxarıda adı sadalanan səyahətnamələr əsasında aparılan bu araşdırmada Azərbaycana Avropadan gələn yollar, Azərbaycan iqtisadiyyatı, siyasi vəziyyəti, Azərbaycan xalqı, Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında məlumatlar əldə etdik və bu məlumatları oxuculara təqdim edirik.

Öz strateji mövqeyinə görə dünya xəritəsində çox mühüm ölkələrdən biri sayılan Azərbaycan bir çox cəhətdən dünya dövlətləri arasında ta qədim zamanlardan tanınmışdır. Həm quru, həm də dəniz yolu ilə səfər edənlər üçün olduqca əlverişli olan Azərbaycan iki qitə arasında keçid olmuşdur.

Qacar dövrü Avropa və Asiyada olan ölkələr arasında əlaqələrin müxtəlif sahələrdə genişlənməsi nəticəsində gedib-gələn rəsmi ya qeyri-rəsmi məmurların böyük əksəriyyətinin səfəri məhz Azərbaycan üzərindən həyata keçirdi. İstər dəniz,

\* Lynne Thornton

\* F. Colombari

istərsə də quru yolla gedib-gələn müsafirlər Azərbaycan ərazisində bir neçə yolla səfərlərini davam edə bilirdilər. Bu haqda daha geniş məlumat adı gedən səyahətnamələrdə vardır.

Həmin səyahətnamələrdən əldə olunan məlumatlara əsasəngörürük ki, Avropadan gələn səyyahlar İstanbuldan Batumiyə və Tiflisə, Tiflisdən qatarla, bəzən də faytonla Bakıya gəlirdilər. Başqa bir yol Gürcüstan və Ermənistan üzərindən Naxşivana, Naxçıvandan isə ya Təbrizə ya da Azərbaycandaxili yollarla Bakıya gələn yoldur. İrandan Tiflisə ya əksinə olan daha bir yol Rəşt, Astara, Hacıqabul, Gəncə, Şəmkir üzərindən Tiflisə gedən yoldur. (4; s. 37) Lakin bu yoldan avropalılar deyil, iranlılar istifadə edirdilər. Müxtəlif yollar və nəqliyyat vasitələri ilə Bakıya gələn avropalılar, Bakıdan dəniz ya Xəzər dənizi kənarı yollarla İrana gedirdilər. Dəniz yolu ilə həmçinin Həştərxan limanından gəmi ilə Bakıya, Bakıdan da Ənzəli limanına getmək mümkün idi.

Bir müddət İranda yaşamış Pulak Yakub Eduard (1818-1891) yazdığı “İran və iranlılar” kitabında Avropadan İrana gələn yollar haqqında yazarkən Azərbaycanın da adı keçir. O, Tiflisdən İrana gedən yolları üç yolla göstərir.

1- Karvanla, Araz çayı vasitəsilə Təbrizə 9 günə gedən yol.

2- Qatarla Bakıya, Xəzər dənizinin sahilinə və Bakıdan hər on beş gündən bir, əslində isə nizamsız şəkildə gedən Rus buxar gəmisi vasitəsilə bataqlıq keçdikdən sonra Ənzəli lamanına gedən yol.

3- Bakıdan dəniz kənarı boyu karvanla Lənkəran ya Astaraya oradan da Rəştə gedən yol. Pulak habelə yazır: “Yeddi ya doqquz dayanacağı olan bu yol çətin olsa da, yolçu yol boyu Taliş torpaqlarının gözəlliyini, bitki və ağaclarını, sıx meşələrini və geniş otaqlarını görüb ləzzət almaq imkanını əldə edir”. (8; s. 310)

Corc Kerzen Avropadan Bakıya gələn yollar haqqında yazır:

“Ənzəlidə Rusyanın “Qafqaz” və “Merkuri” adlı gəmi servisi şirkəti Badkubədən oraya gedib-gəlirdi. Avropadan Badkubəyə çatmaq üçün müxtəlif yollar vardır. İstanbula dəmir yolu ilə gəlib oradan Avstriya ya Rusiya gəmi şirkəti ilə (2 ya 4 günə) Batumiyə və Tiflisə, Tiflisdən 32 saat ərzində Badkubəyə çatmaq olar. Bundan başqa Berlindən gələn dəmir yolu ilə Xarkov, Odessa və oradan Rusiya gəmisi ilə Batumiyə gəlmək olar. 3 gün ərzində Sanpetrburq və Moskvadan quru yolu ilə Tiflisə, Tiflisdən isə qatarla Vladıqafqaza ya faytonla 136 mil uzunluğu olan məşhur Daril yolu ilə Gürcüstana çatmaq olar. Başqa bir yol qatar yolu ilə Rusiya daxilində Volqaya, oradan gəmi ilə Həştərxana\*, Həştərxandan isə Qafqaz yolundan, Merkuri şirkətinin gəmiləri ilə Xəzər dənizinin qərb sahilindən gəlmək mümkündür və bu ola bilsin ki, ən qısa yoldur. Beləliklə heç bir müsafir səkiz-doqquz gündən tez Londondan Badkubəyə gəməyi düşünməməlidir”. (6; s. 62)

Qeyd etməliyik ki, uzun illərdən bəri gəmilər nəqliyyat vasitəsi kimi Xəzər sularında xidmət göstərirdi. Həmin dövürdə bu gəmiləri idarə edən Rusiya tərəfindən təsis edilmiş böyük şirkətlər vardır. Yuxarıda adı gedən Qafqaz və Merkuri şirkətləri Rusiyanın tabeliyində olan həmin şirkətlərdən idi. Şirkətin gəmiləri Xəzərin bütün limanları arasında yük və sərnişin daşımaq məqsədi ilə davamlı şəkildə gedib-gəlirdilər.

Corc Kerzen şirkətin gəmilərinin hərəkəti haqqında yazır: “May ayından

\* Mətnlərdə adı Hacı Tərxan limanı kimi yazılıb.

noyabra qədər Qafqaz və Merkuri şirkətinin gəmiləri həftədə bir, bəzən də iki dəfə Bakıdan Ənzəliyə gedir, ilin başqa vaxtlarında isə nizamsız işləyirlər. Adətən bazar günü axşam Badkubədən yola çıxırdılar. Azərbaycan ərazisində olan Lənkəran və Astara limanlarına gəldikdən sonra bazar ertəsi günü günortadan sonra Ənzəliyə çatmaq üçün vaxtı nizamlayırdılar. Bu yolun uzunluğu cəmi 197 mildir”. (6; S. 62-63)

Almanyalı Henrix Brukeş isə bu şirkətin gəmilərinin Həştərxandan Ənzəliyə həftədə iki dəfə nizamlı şəkildə səfər etdiyini və Xəzərin digər limanlarından da keçdiyini yazır. Bu şirkətin gəmiləri Xəzərin şərq və qərbindən keçdiyi, Petrovski, Dərbənd, Bakı, Lənkəran, Astara və Ənzəli limanlarında dayandığını yazır.(2; s. 44) Henrix habelə qeyd edir ki, Xəzər dənizinin limanlarında gəmilərin gəlişini gözləmək bir çox narahatlıq yaradırdı. Çünki bu dəniz ilin hər fəslində tufanlı olur və əvvəlcədən hazırlanmış hərəkət cədvəli saatlar, hətta günlərlə təxirə salınırdı.(2; s. 44)

Henrix Brugeş bundan başqa Tiflisdən Bakıya gələn qatar yolunda dəmiryol stansiyaları haqqında məlumat vermiş və Tiflis - Bakı arasında dəmir yol satnsiyalarının qırmızı kərpiclərlə hörüldüyü, çox gözəl görüntüsü olduğunu və bu stansiyalarda verilən yeməklər haqqında da maraqlı məlumatlar yazmışdır.(2; s. 33)

Öz səfərlərini anbaan qələmə alan avropalı səyyahlar Azərbaycan ərazisində yerləşən şəhərlərdən, habelə Xəzər dənizindən keçərkən bu yerlərin təbiəti haqqında da bəzi məlumatlar vermişdirlər. Quru yolla Tiflisdən Bakıya və Azərbaycanın qərbi və Naxçıvanın şərqinə doğru gələn yol üzərindəki yerlərin bir-birindən fərqlənən təbiəti səyahlarda müxtəlif təəssüratlar yaratmışdır. Gürcüstan ərazisində yaşıl meşələr və axar çayları görən səyyahlar Bakıya doğru hərəkət etdikcə böyük iqlim dəyişikliyinə olduğunu yazırlar.

Almanyalı Henrix Tiflisdən qatarla Bakıya doğru gəldiyi zaman yol boyu Azərbaycan təbiətindən yazır: “İrəliyə doğru getdikcə ətraf ərazilərin daha quru olduğunu görürük. Hətta getdikcə adama elə gəlir ki, İordaniya ərazisində yol gedir. Xüsusilə yay fəslində olan quru və yandırıcı isti bu yolun əsas çətinliklərindəndir. 1884-cü il oktyabrın əvvəlində səhər saat 10:00 termometr havanın temperaturunu 28 dərəcə göstərirdi...Bakıya yaxınlaşdıqca toz-torpaq daha da çoxalır, həmçinin neftə görə xoşagəlməz qoxu gəliridi...Yeddi saat yol getdikdən sonra qatar şərqdən şimala doğru döndü. Sarı qumların arxa tərəfində göy rəngdə nazik bir xətt görünürdü. Bu göy rəngli xətt Xəzər dənizinin uzaqdan görüntüsüdür və sanki göy rəngdə bir divar bu səhranın qurtaracağıdır. Bu görüntü Bakının yaxınlığına qədər davam edir. Qafqaz dağlarının bir qolu bu bölgədə qərbdən şərqə doğru uzanır və Abşeron yarımadasında Xəzər dənizinin suyuna qər q olur. Burada çox kollar var, görünür su olsaydı bu torpaqlardan çox məhsul əldə etmək olardı. Axşam sərin hava vardı lakin neftin qoxusu bu sərin havanı bürümüşdü”.(2; s. 33-34)

Bakı şəhəri kənarında yerləşdiyi Xəzər dənizinə görə xüsusi bir iqlimə malikdir. Şimal və açıq dəniz üzərindən əsən şərq külklərinin məskəni olan Bakı bu xüsusiyyətinə görə dünyada küləklər şəhəri kimi məşhurdur.

Henrix Bakı şəhəri və Xəzər dənizinin təbiəti haqqında da geniş və məlumat vermişdir. O, yazır: “Baku, Bakı ya iranlıların dediyi kimi Badkubə şəhəri Xəzər dənizinin sahili, Abşeron yarımadasının cənubunda, yarımhilal formada dəniz ortasına doğru çəkilmiş yerdə yerləşir və strateji vəziyyətinə görə liman üçün əlverişli yerdir. Günbəzlər və məscid minarələrinin kölgə saldığı alçaq evlər dənizin

sahilindən başlayaraq ertəfdəki təpələrin üzərinə qədər olan sahədə yerləşir... Bakı şəhərinin yeri qayalıq və qumluqda olduğu üçün burada çox bir bitki yetişmir... Bəzi bağlarda gül-çiçək yetişdirmək üçün gəmi ilə Lənkərandan torpaq gətirir və bunun üçün çox zəhmət çəkirdilər. Bakıda su az olduğu üçün suya qənaət edirdilər...Mavi dənizi seyr etmək nə qədər gözəl olsa da təbiətin əsl bəzəyi olan yaşıllıq və gül-çiçək, meşələr və çəmənlərin verdiyi gözəllik gözə dəymir. Hərçənd şəhərin ətrafında yaşıllıq yerlər vardır və Şamaxı özü bu baxımdan olduqca gözəldir”.(2; s. 37)

Bakıdan İrana istər quru istərsə də dəniz yolu ilə səfər edənlər Azərbaycanın dilbər guşəsi olan liman şəhəri, Lənkərandan keçməli olur. Henrix gəmi ilə Ənzəliyə gedərkən gördüyü Lənkəran şəhəri haqqında yazmışdır. “Lənkəran yaxınlığında çox gözəl və ürək oxşayan təbiət var. Lənkəran sahil boyu çəkilib və şəhər bir-birinin üzərində pilləkənvari şəkildə yerləşən yaşıl dağlar, əkin sahələri və meşələrlə əhatə olunub... Lənkəran və Astarada Rusiyanın hərbi qarnizonu yerləşir. Lənkəran sularında çoxlu sayda balıq növləri, meşələrdə isə vəhşi heyvanlar, o cümlədən bəbr vardır. (2; s. 46)

İtaliyalı Karla xanim Serena da İrana gedərkən Qafqazdan keçmiş, Abşeron limanı haqqında təəssüratları yazarkən bu yerin ab-havası haqqında məlumat vermişdir. Məlumatda yazır: “Çox qəmgin görüntüsü olan Abşeron müstəqil bir limandır və pis havalarda gəmilər orada lövbər salır. Bu yarımada qoruqular və mayak nəzarətçilərindən başqa heç kim yaşamır. Üfuku geniş dəniz olan və bir tərəfində uca qayalıqlardan başqa heç bir şey görünməyən bu susuz və otsuz torpaqlar sanki insanı dər-də-qəmə düşür etmək üçün yaradılmışdır. Abşeronun sahili çox məşəqqətlidir və onun qarşı tərəfində Müqəddəs\* adında bir ada var.

Bu vaxta qədər bu susuz və otsuz çöldə yolçuların tələblərini təmin etmək üçün heç bir tadarük görülməmişdir. Qida məhsunu əldə etmək üçün Abşeronun səkkiz verst\* yaxınlığındakı tatarların oturduğu qonşu Bossuni\* kəndinə gedirdilər.(11; s. 4)

Səyyahların çoxu ən çox Bakı şəhərində qaldıqları üçün digər şəhərlərə nisbətən Bakı şəhəri və onun yaxınlığında neft mədənlərinin yerləşdiyi Balaxanı, Qara şəhər\* və xarabalıqları qalan Bayıl qalası haqqında məlumat yazmışdılar.

Henri Binder Bakı şəhəri və nefti haqqında çox maraqlı bir məlumat yazır: “Bakı ümumilikdə neft şəhəridir və hər yerdən neft qoxusu gəlir. Neft hər yeri bulaşdırıb, yağlamış və dənizin üzərini neft layı örtmüşdü. Bu lay qalınlaşmasın deyə bəzən onu yandırirdilər. Bu işi gecə gördükləri zaman çox gözəl bir mənzərə yaranır. Gəmilər heç çəkinmədən o alovların üzərindən keçib, yollarına davam edirlər”.(1; s. 509)

Ser Karls Yet Məşhəddə konsul olduğu vaxt türkmənistan üzərindən gəmi ilə Bakı şəhərinə gəlmiş və Bakı şəhərinin yaxınlığında Xəzər dənizində yerləşən ada haqqında yazmışdır. “Düz dənizin ortasında bir təpəyə bənzər quru yer gözə dəyir.

\* Pirallahı

\* Ölçü vahidi 1067 metr.

\* - Boussouni بوسوني ( Buzovna yeqin ki)

\* Balaxanı yaxınlığında neftayırma zavodu yerləşdiyi üçün orda havanın çox çirkli olmasından dolayı həmin yeri Qara şəhər adlandıdırıb.

Deyilənlərə görə bir zamanlar ora tam quru ərazi imiş. Onun üzərində daş döşənmiş qədim yol izləri var idi ki, bu yol dənizin ortasından Bakıya tərəf uzanır və sonra dənizin şərq sahilindən çıxırdı. Kapitanın dediyinə görə o daş döşəmə üzərində bir zamanlar oradan keçən atarabalarının izləri hələ də açıq-aşkar görünməkdədir”.(16; s. 263)

İngiltərəli Ser Persi Sayks isə öz səyahətnaməsində Bakını belə təsvir edir. “İranın digər yerləri kimi Bakı ətrafında da ağac az görünür. Bu şəhərin bir neçə metrliyində yerləşən neft quyuları, Balaxanı adlı yerdə yanan ərazinin görüntüsü insanı heyrətə gətirir.(10; s. 9)

Adı gedən səyahətnamələrdə həmçinin suyun altında xarabalıqları qalan bir qəsri, Bayıl qalası haqqında söhbət gedir. Bu günlərdə qalıqları muzeylərdə saxlanılan Bayıl daşları keçmişdə dənizdə olan bir qala kompleksinin qalıqlarıdır. Qala mənbələrdə müxtəlif adlarla (“Sualtı şəhər”, “Bayıl daşları”, “Səbayıl qalası”, “Karvansara”, “Xanəgah”, “Kömrükxana” və s.) anılsa da elmi ədəbiyyatda daha çox “Bayıl qəsri” adı ilə tanınır.

Bayıl qəsrinin tikintisi siyasi-hərbi baxımdan çox qarışıq bir çağda – monqol yürüşləri bütün Yaxın Şərqi lərzəyə gətirdiyi vaxtda (1234-1235 - ci illərdə) başa çatmışdır. Ancaq sahilə yaxın adada tikilən bu möhtəşəm qəsrin ömrü çox qısa olmuşdur. Alimlərin fikrincə, qala 1306 – cı ildə baş verən güclü zəlzələ nəticəsində dənizə batmışdır.(9; s. 161)

Ernest Ursel öz səyahətnaməsində Xəzər dənizində gəmi ilə səfəri zamanı həmin qəsri belə təsvir edir: “Gəminin kapitanı bizə deyirdi ki, bu bölgədə dənizin altında sulara qarq olmuş bir şəhər var. Həqiqətən də dəniz sakit olduğundan onun küçə və evləri görünürdü. Bu su altındakı şəhəri ruslar “Çortvıy qorod” ya “şeytan şəhəri”, yerli camaat isə “Yunanların şəhəri” adlandırırlar.(15; s. 5)

Ernest habelə Bakı yaxınlığında çoxlu sayda kiçik adaların olduğunu və gəmi səfərlərinin bu adalara görə gecikdiyini də yazır.

Bakı şəhəri haqqında daha geniş məlumatı almanyalı Henrix Brukeş verir. O, yazır: “Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan qədim Bakı şəhərinə, xristian köçkünlər gəldiyi üçün müsəlmanlar tədricən yeni tikilmiş məhəllələrə köçdülər. Bu evlər Avropa üsulu ilə tikilmişdir və dənizin sahilində bu gün camaatın gəzinti yeri olan bir park da vardır. Bu şəhərdə islami dövürdən yadigar qalan nümunələr, qədim “Bala hesar”\* qəsri, bir neçə məscid və qədim evlərdən ibarətdir. Bu binaların divarları zaman keçdikcə qaralmış və köhnəlmişdir.

Şəhərin uzaqdan görünüşü yarıavropa və yarıasiyalıdır. Bir tərəfdə ağ, gözəl qapı-pəncərəsi olan yaraşıqlı binalar, digər tərəfdə isə üzərinə qara tüstünün çökdüyü, forması görünməyən binalar vardır. Ora Qara şəhərdir, xam və qəliz neftin təmizləndiyi və ağ neft halına gətirildiyi yerdir... Bakıda su qıtlığı var və suya qənaət edirlər. Məsəl üçün küçələrdə toz torpaqı yatırmaq üçün su əvəzinə, yerə neft səpir, beləliklə yer getdikcə bərkiyib, asfalta çevrilirdi. Amma bunun nəticəsində xüsusilə isti havalarda küçələrdən çox kəskin neft qoxusu gəlirdi.

Dükənlər, qəhvəxanalar və hamamlar İrandakı üsulla tikilib bəzədilmişdir”. (2; s. 37-38)

Uzun əsrlərdən bəri burada yaşayan azəri türkləri yenə də Qafqada ən böyük

\* İçəri şəhər

xalqlardan biri kimi üstünlük və çoxluq təşkil edirdilər. Avropalı səyyahlar Azərbaycan əhalisini tatar\*, türk, müsəlman və bəzən də iranlı adlandırırlar. Əhalinin müsəlman tatarlardan ibarət olduğu haqda səyyahların hər biri məlumat verir. Əvvəllər Bakı şəhərinin əksər əhalisi tatarlar yəni azərbaycanlılar idi lakin sonradan ruslar və digər Qafqaz xalqları buraya köçüb gəldikləri üçün, əcnəbilər yerli xalqı müsəlman adlandırmağa başladılar. Henrixin dediyinə görə avropalı və rus hərbi və dövlət işçiləri yerli bakılılardan çəkinirdilər. Bakılılar həmişə silahlı gəzdikləri üçün bundan çəkinən ağıllı əcnəbilər pəncərənin öndündə dayanmaqdan belə qorxurdular. Hətta polislər də onlardan çəkinirdilər.

Henrix əhalinin geyim tərzinin iranlıların geyim tərzini ilə çox fərqlənmədiyini, kişilərin geyiminin qara rəngli dəri papaq, qara ya yaşıl qəba\*, uzun qolları dizə qədər çatan büzməli xalat, rus şalvarı, rəngli yun çorab və kiçik ayaqqabıdan ibarət olduğunu yazır.

Henrixin dediyinə görə azərbaycanlılar Rusiya vətəndaşı olduqları üçün öz millətlərindən olub, İranda şah rejimi altında yaşayan xalqa nisbətən özlərindən daha çox razıdılar. Ən çox ticarət, puldəyişmə, işçilik, yük daşıma və fayton sürməklə pul qazanırlar.

Henrix habelə Bakı xalqının novruz bayramı, toy və digər ənənələrinin iranlıların ənənəsinə bənzərdiyi haqqında yazır: “Şənliklərdə pəhləvanlar güləşir, bəziləri qoç döyüşdürür və oğlan uşaqları rəqs paltar geyinib rəqs edirlər. Bunların musiqi alətləri də irandakılarla eynidir. Bakıda yaşan gəlmə xalqlar bu şənliklərə tamaşaçı kimi qatılırlar”.(2; s. 38-39)

Əhalin müxtəlif əyləncə növlərindən biri də sakit gecələrdə dəniz kənarında od qalayıb onun suya düşən əksinə baxmaqdan zövq almaqdır.(10; s. 9)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan əhalisi milliyətcə ən çox azəri türklərindən və digər kiçik xalqlardan təşkil olunmuşdur. Kiçik xalqların öz ana dilləri olsa da Azərbaycan dili hakim dil kimi istifadə olunurdu. Lakin böyük şəhərlər, xüsusilə də Bakıda yerli əhali rus, fars və türk dillərini də bilirdilər. Bunun ən başlıca səbəbi əhalinin milliyətcə türk olması ilə yanaşı Rusiya dövlətinin tabeliyində yaşamaları və Rusiyadan əvvəl Qacar hakimiyyətinin tərkibində olmaları idi. Bütün bunlara rəğmən Azərbaycan dili həmin dövürdə həmçinin geniş bir ərazidə istifadə olunur və çox əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycan dilinin Qacar dövründə geniş ərazidə istifadə olunması haqda Ujen Uben yazır: “Qəzvindən şimala doğru hərəkət etdikcə fars dili öz yerini türk dilinə verir. Artıq azəri türkləri yaşayan məntəqələrə girdik və Təbriz, Yerevan, Tiflis və Bakıda əhali bu dildə danışır.(14; s. 34)

Hedin Sven də Bakıda qaldığı üçün türk dilini öyrəndiyi və bu dilin yaygın olduğu haqda geniş məlumat vermişdir. (12; s. 135)

O dövür Azərbaycan əhalinin dini islam dini idi lakin Bakı şəhərinə müxtəlif səbəblərə görə gəlmiş xristianlar da var idi. 1893-1896 cı illərdə Məşhəddə konsul olmuş Ser Karls Yetenin dediyinə görə həmin vaxt Bakının təqribən 120000 əhalisi var idi və bunların əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edirdi.(16; s. 264)

Avropalı və iranlıların səyahətnamələrinə istinadən şəhərdə çoxlu sayda

\* Bəzi xalqlar azərbaycanlıları tatar adlandırırdı

\* Kişilərə aid uzunqollu paltar.



məscidlərin və Bakı yaxınlığında ziyarət yerlərinin olması bu yerlərin müsəlmanlara aid olmasının şahidi olur. Lakin İslamdan öncə Zərdüşt dininin məskəni sayılan Azərbaycanın bu dinə aid nümunələri də qalmaqdadır. Suraxanı ərazisində yerləşən Atəşgah Zərdütlüyün bariz nümunələrindən biridir. Avropalı səyyahların ən çox söz açdığı ziyarət yeri də zərdüştlərə aid olan bu məbəddir. Henri Binder Suraxanıda yerləşən Atəşgah haqqında geniş məlumat vermiş və bu çümləni yazmışdır: “Bakıda yanan atəş və geniş miqyasda yerdən çıxan bu maddə keçmişdə Bakını atəşə sitayiş edən gibrilərin ziyarətgahına çevirmişdir. Bu məbədi onlar burada tikdilər. (1; s. 510) Ser Persi Sayks da bu məbədin içərisində hind dilində kitabələrin olması haqqında yazır. (10; s. 9)

Qacar hakimiyyəti dövrü böyük tarixi təhəvvülatlarla üzləşən Azərbaycan müxtəlif tarixi hadisələrin meydanı olmuşdur. Böyük Qacar dövlətinin tərkibindən ayrılıb Rusiyanın tərkibinə verilən Azərbaycan öz daxili problemləri ilə yanaşı tabeliyində olduğu imperiyanın devrilməsi və öz müstəqilliyinə qovuşması yolunda zaman-zaman çalışmışdır. Həmin problemlərdən doğan tarixi hadisələrin təfərrüatını yazmaq mövzudan uzaqlaşmamaq üçün avropalı səyyahlardan birinin şahid olduğu siyasi vəziyyəti yazmaq kifayətlənirik.

Daha əvvəlki yüzilliklərdən başlayıb bu günə kimi davam edən erməni özbaşnalığı və Rusiya imperiyasına qarşı mübarizəyə şahid olmuş ingilis Ser Artur Hardinq, həyat yoldaşının yazdıqlarını o öz səyahətnaməsində qeyd etmişdir. Həmin yazını olduğu kimi oxuculara təqdim edirik:

“O, Ənzəlidən Badkubəyə çatdıqda şəhəri həmin vaxt baş verməkdə olan inqilabdan dolayı yaranmış qeyri-sabit zamanda gördü. Bu inqilab Qafqaz və Rusiyanın sair bölgələrində də yayılmışdı və günü-günündən vəziyyət daha da gərginləşirdi. Arvadım Xəzər dənizinin fırtınalı vaxtında gəmi ilə səfər etdiyi üçün çox yorğun idi və buna görə bir neçə gün Bakıda qalıb dincəlmək və sonra yenə yoluna davam etmək istəyirdi. Lakin yerli həkimlər hətta bir gecə belə Badkubədə qalmamasını tövsiyə etmişdilər. Çünki heç bir şey bəlli deyildi, hər an bu şəhər ölüm səhnəsinə dönə bilərdi. Badkubənin bütün böyük adamları və varlıları yük və çamadanlarını özlərinə bağlayıb Avropaya gedən qatarlara tərəf hücum çəkirdilər. Nəticədə arvadıma o şəhərdə hətta bir gecə belə qalmamasını tövsiyə etdim. Əgər sağ-salamat İngiltərəyə çatmaq istəyirsə tez bir zamanda çalışıb özünü Rusiyanın Avropa tərəfinə çatdırmasını və məlum olmayan sabahı gözləməməsini məsləhət gördüm”. (5; s. 282-282)

O, davamında yazır: “Qafqaz tatarları (azərbaycanlılar) və erməniləri çaxnaşmada idilər və adı gedən ikinci qrupun (ermənilər) Nihilistlərlə bir başa əməkdaşlıqları vardı. Mən Qafqaza gəldikdən bir neçə gün əvvəl inqilabçı ermənilər, keçmişdəki müsəlmanlarla xristianlar arasında olan ixtilafı yenidən qabartmışdılar. Bu iki qrupun hazırkı (məzhəb adı altında olan) çəkişmələri olduqca qabarıq və dəhşətli idi. Buna rəğmən hər iki tərəf Çarlığın yüksək məqamli ofiser və məmurlarına, xüsusilə də Moskvadan təyin edilən əyalət və vilayət hakimlərinə qarşı dərin nifrət bəsləyirdilər.

Öz nöqə və xidmətçilərimi qonaq evi sahibinin nəzarətinə tapşırıqdan sonra uzun illərdən bəri Qafqaz mədənləri ilə məşğul olan və bu şəhərdə yaşayan varlı bir ingilis tacirinin görüşünə getdim. Bu ingilis tacirin evində oturub söhbət etdiyimiz vaxt mənzilin qapısı çalındı və bir necə dəqiqədən sonra içəriyə bir kişi daxil oldu və özünü ev sahibi, mən və birlikdə oturub çay imdiyimiz başqa

qonaqlara təqdim etdi. Sonra gəlişinin səbəbini ev sahibi üçün açıqladı. Bakı inqilab komitəsinə kömək üçün bir miqdar pul istədi və onun dediyinə görə bu komitənin sədr və məsul işçiləri Badkubədə bir Nihilist inqilabı hazırlığında idilər. Həmvətənim onun sözlərini dinlədikdən sonra Qafqaz inqilab komitəsinin istəklərini nəzərə alıb olara lazım olan qədər maddi yardım edəcəyinə dair söz verdi. Onun verdiyi bu qərribə qərarı məndə mühafizəkarlıq hisslərini oyandırdı. Bakıda yaşayan bir ingilis taciri, Rusiya imperatorluğunun kölgəsi altında ticarət və sərmayə ilə məşğul olduğu və bəhrələndiyi halda belə bir nankorluğa necə yol verə bilərdi, və bu imperatorluğu aradan apararı şəxslərə necə maddi yardım edə bilərdi? Bu hissi içimdə gizlədə bilmədim və həmvətənimə, insanın bir torpaqda və bir hakimiyyətin əmri altında oturub dolayı yollarla həmin hökumətin devrilməsi üçün hazırlanmış planda iştirak etməsinin doğru olmadığını dedim. Amma məclisdə oturanlardan biri ev sahibinin köməyinə gəldi və mənə dedi ki, özünü bu qədər narahat etməyə dəyməz. Çünki aldığı məlumata görə Badkubədə Rusiya tərəfindən seçilmiş olan nümayəndə, Badkubə şəhərinin fərmandarı özü, bu nizamı devirmək üçün inqilabçılara, bu ev sahibinin vəd etdiyi pulun bir neçə bərabərini verəcəyinə dair söz verib”.(5; s. 297)

Almanyalı Hedin Sven də 1905-ci ildə Bakıda baş verən qırğımlar haqqında qısa məlumat vermişdir.(12; s. 103)

Ta qədim zamanlardan ipək yolunun keçdiyi Azərbaycan iqtisadiyyatı və ticarət baxımından da dünyanın əhəmiyyətli yerlərindən biri olmuşdur . Əkinçilik, heyvandarlıq, müxtəlif sənət növlərinin inkişaf etdiyi Azərbaycanın bir çox şəhərlərində ipəkçilik işi hələdə davam edirdi. Dünyada nadir sayılan ipək növləri arasında bir növü də məhz Azərbaycanda vardır. Oliviyer adlı səyyahın yazdıqlarını buna misal olaraq göstərmək olar. O yazır: “ Nadir ipək növü olan sarı ipək bəzən ağ rəngdə alınır və onun olduqca yumşaq və nazik telləri və çox gözəl materialı var. Gəncə və Şamaxı tərəfindən gətirilən “Ardassines”<sup>\*</sup> adlanan bu ipək çox yaxşı ipəkdir.(7; s. 182-183)

Azərbaycanın digər şəhərləri kimi Astara şəhəri də ticarət üçün olduqca əhəmiyyət daşıyan yerlərindən biri idi. Ujen Ubenin yazdığına görə bu şəhərin ticarəti Rusiya müsəlmanlarının əlində idi və bu müsəlmanlar Bakının türkdilli əhalisi idilər.(14; s. 149)

O dövür iqtisadiyyatı üçün olduqca əhəmiyyət daşıyan və Azərbaycan, o cümlədən Rusiyanın əsl gəlir mənbəyindən biri də Bakı nefti idi. Xəzərin nefti Rusiyada çox istifadə olunduğu üçün gəmi vasitəsilə Astraxana ordan isə başqa yerlərə göndərilirdi. Rusiya dövləti 1860-cı ildən Bakının neft mənbəyindən bəhrə götürməyə başlasa da bəzi çatışmazlıq üzündən qane edici bir nəticə əldə edə bilməmişdi. Nəhayət 1873-cü ildə Nobel qardaşlarının başçılığı ilə xüsusi bri qrup Bakı neftini çıxarmağı öz öhdələrinə götürdülər. Beləliklə Bakını dünyanın iqtisadi və ticarət baxımından ən önəmli yerlərdən birinə çevirdilər.(2; s. 37) Məhz həmin vaxtan etibarən neft quyularının çoxu Nobel qardaşlarının ixtiyarına keçdi.

Balaxanıda yerləşən neft buruqları Bakıya o zaman gələn hər bir qonağın maraqla görmək istədiyi yer idi. Milliyətindən və məmuriyyətindən asılı olmayaraq bu şəhərə gələn hər bir qonaq mütləq neft quyuları və neftayırma zavodu yerləşən

\* - Bu adı Olivye yazıb

Qara şəhəri ziyarət edirdi. Həmin qonaqlardan biri Henri Binder oraya baxış keçirərkən Amerikada gördüyü neft quyularını Bakıdakı neft quyuları ilə müqaisə edərək yazır: “Burada əməliyyat geniş miqyasda həyata keçirilir. Amerikada enişli-yoxuşlu yerlərdə qazılan quyulardan fərqli olaraq burda quyular hamar bir çöldə qazılıb. Quyuların üzərində bir-birinin yanında düzülüb, sıxlığına görə meşəyə bənzəyən buruqlar qoyulmuşdur.(1; s. 509)

Nefti Bakının möcüzəsi adlandırılan Henri Binder Balaxanıdakı neft buruqları və neftayırma zavodunun yerləşdiyi Qara şəhər və neftin çıxarılması prosesi haqqında olduqca geniş məlumat vermişdir. Neft quyusundan neftin fatan şəklində çıxması ilə onu heyrətləndirən səhnəni belə yazır: “Yeri qazarkən quyunun dibində neftə çatdıqda ilk olaraq qara su, sonra yaş quma çıxır, daha sonra isə qumla qarışq neft, nəhayət xam neft fəvvarə şəklində fantan atırdı. Qısa müddətdə quyunun dibindən çıxan qum və daş qırıntıları vasitəsilə kənarında kiçik bir dağ yarandı və bunun ortasından qəhveyi rəngdə havaya doğru qalxan bir sütun görünürdü. Hündürlüyü yüz-yüz əlli metrə çatan bu sütun yerin altından fatan atan neft idi. Daş və topaq qırıntıları ilə fatan atan neft vulakana bənzəyirdi. Neftin təqribən yerin 800 metr dərinliyindən fantan atdığı və özü ilə birlikdə yerin altından daş-kəsək qırıntılarını o yan bu yana tulladığını öz gözlərimlə gördüm. Elə həmin vaxt külək əsməyə başladı və bir anda ətrafdakıları neft yağışı ilə islatdı. Bir neçə dəqiqə ərzində ətrafda kiçik neft nohurları yarandı və on dəqiqə ərzində neft su kimi axmağa başladı. Mənə elə gəlir hədəz gedən bu neftin miqdarı Berilinin bir ay ərzində bütün çıraqlarda yandırdığı neftin miqdarından çox idi... Bəzən axan neft yaxınlıqdakı yaşayış məskənlərinə qədər gedib-çatır və əhalinin əkin yerlərini sıradan çıxarırdı. Bu da çox vaxt əhali ilə neft şirkəti məmurları arasında böyük narazılığa səbəb olurdu”.(2; s. 40-41)

Xəzər dənizi təkcə neft deyil, digər sərvətləri ilə də zəngindir. Elə həmin dövürdə neftdən başqa dənizin dibindən çıxan parafinin böyük bir sənayeyə aid oluna biləcəyi haqda Ser Karls Yete məlumat vermişir.(16; s. 264)

Qara şəhərdəki neftayırma zavodunun fəaliyyəti o dövrün sənaye inkişafını sübut edir. Neftayırma zavodunda xam maldan benzin, anilin rənglər, kerosin və oksid sulfid kimi bir çox maddələr əldə edirdilər. Bakı neftindən 25% ağ neft əldə etmək olurdu lakin bu rəqəm Amerika neftində 75%-ə çatır.(2; s. 42)

Hələ o dövürdə neftdən müxtəlif yerlərdə, müxtəlif vasitələr üçün geniş istifadə edirdilər. Henri Binder Bakıda bütün istilik sistemi, buxarlar, atəşxanalar, şəhər və evləri işıqlandırma, kürələr, dəmir əridən zavod və sair yerlərdə neftdən istifadə olunduğu haqda məlumat verir.(1; s. 509-510)

Azərbaycan neftdən başqa, hələ o dövürdə Rusiya və İran arasında mövcud olan iqtisadi əlaqələrdən də bəhrələnilirdi. İranın Rusiyaya yolladığı kişmiş və quru meyvə kimi əsas malları məhz Astara gömrüyündən Həştərxana göndərilirdi.

Bundan başqa Xəzər suallarında olan çoxlu sayda balıq növləri və bu balıqlardan əldə edilən ikra çox geniş olmasa da, baha qiymətə satılırdı.(2; s. 46)

Qacar dövrü Azərbaycan tacirləri təkcə ölkə daxilində deyil, digər yaxın ölkələrdə də fəaliyyət göstərirdilər. Corc Krezen 1889 may ayında İran şahının bütün zeytun alışı və istehsalının imtiyazını Badkubədən olan iki tacirə verdiyi haqda yazmışdır.(6; s. 601)

Özündə bir çox tarixlər yaşatmış Azərbaycan həmin tarixləri sübut edəcək əsərlərə də malikdir. Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndləri tarixi abidələrlə

zəngindir. Lakin günlərini ən çox Bakıda keçirən bu səyahətnamələrin müəllifləri sadəcə Bakı şəhərindəki abidələr haqqında məlumat vermişdirlər. Daha əvvəlki əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin ən böyük şəhərlərindən biri olan Bakı şəhəri özündə bir çox memarlıq abidələrini qoruyub saxlayan şəhərlərdən biridir. Bu tarixi abidələrdən biri haqqında söhbət açdığımız Atəşgahdır. Torenton Lin, Kolomabrinin xatirələrinə əsasən yazdığı kitabında Atəşgah haqqında məlumatdan başqa səyyahların çoxunun diqqətini cəlb edən yerlərdən biri su altında olan şəhərcik haqqında yazmışdır.(13; s.73) Hedin Sven də Xəzər dənizinin sahilinə yaxın yerdə qalıqları olan karvansara haqqında yazır: “Bakı sahilində suyun altında bir karvansara var və bu karvansarının bir bürçü suyun üzərinə çıxıb. Apardığımız araşdırmadan, həmin karvansaranın onikinci miladi əsrində inşa edildiyi məlum oldu”.(12; s. 591) Hər iki müəllifin haqqında yazdığı bu tarixi abidə Bayıl qalası kompleksinin qalıqlarıdır.

Bakı haqqında ən çox məlumat verən alman Henrix Brukeş bu şəhərdə qəsr adlandırdığı İçəri şəhər, Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası haqqında yazır: “Bakı orta əsrlərdə bir qala idi və şəhərin mərkəzində xanın binalara bitişik bir qəsrli vardı. Bu binaların hamısı İran üslubu ilə yonulmuş daşlardan tikilib, hər yeri oymalar və gözəl naxışlarla bəzədilmişdi. Bu qalaya çatmaq üçün şəhərin ortasında olan böyük darvazadan girmək lazımdır. Bu darvazanın arxasında yerli müsəlman xalq dar və qaranlıq küçələri olan evlərdə yaşayırlar. Bu məhəllədə yoxsulluq hiss olunur. Darvazanın yuxarısı da İrana aid gözəl naxışlarla bəzədilmişdir. Qəsrin görünüşü olduqca gözəldir. Onun eyvanı və ikinci mərtəbəsinə çıxmaq üçün kənarında olan pillələrdən istifadə etmək lazımdır. Qəsr böyük bir zal və bir necə oraqdan ibarətdir, sadə lakin gözoxşayandır. Kənarında səkkiz güşəli, asma tavanı olan bir bina var. Binanın daş döşəməsində üzəri lay daşlarla örtülmüş, haqqında çox əfsanələr söylənilən quyuya bənzər qazmalar, ətrafında isə dördbucaqlı və sütunlu səki vardır. Yaxınlıqda birinin divarlarına Quran ayələri həkk olunmuş digəri gül və buta ilə bəzədilmiş iki məscid inşa edilmişdir. Bu məscidlərin memarlıq üslubu digərlərinə bənzəyir. Binanın yaxınlığında diqqəti cəlb edən başqa bir səkkizgüşəli bina var, lakin nə üçün istifadə oluğu məlum deyil. Bu bina daşdan düzəlmiş bir çadıra bənzəyir. Bala Hesar binasından bir az aralıda Müqəddəs bakirə bürçü\* ucaldılıb. Bürç yüksək olduğuna görə keçmiş zamanlarda ondan gəmilər üçün dəniz bürçü kimi istifadə edilirmiş. Bu qalanın yuxarisından dənizə baxdıqda türkmənlərin məskəni olan kiçik qayalıqlar və adaları görmək olur.( 2; 39-40)

Yuxarıda adı sadalanan səyahətnamələr əsasında aparılan bu araşdırmada Azərbaycana Avropadan gələn yollar, Azərbaycanın iqtisadi, ictimai, siyasi vəziyyəti, Azərbaycan xalqı, Bakı şəhəri və Xəzər dənizi haqqında bəzi məlumatlar əldə etdik. Həmin dövüdə bir çox ölkələrlə müqaisədə Azərbaycanın bir çox cəhətdən dövrünə görə inkişaf etdiyinin şahidi olduq.

---

\* - Müəllif Qız qalasına belə adlandıırıb

**ƏDƏBİYYAT**

- 1- Binder Henri, Səfərnameyi-Henri Binder, tərcümə Kəramətullah Əfsər, Fərhəngsərə nəşriyyatı, 1370 h.ş. Tehran.
- 2- Brukeş Henrix, Dər sərzəmine-aftab (dovvomin səfərnameye-Henrix Brukeş) tərcümə Məcid Cəlilvənd, Mərkəz nəşriyyatı 1374 h.ş. Teharn.
- 3- Brukeş Henrix, Səfəri be dərbare-Soltan Sahebqeran, təcümə Hüseyn Kordbəççe, Ettelaat nəşriyyatı, 1367 h.ş. Tehran.
- 4- Cəfəriən Rəsulun redaktorluğu ilə, Səfərnəmeyi-Məkkə ,Pəncəh Səfərnameyi-Hacce-Qacari ,cild 2., Elm nəşriyyatı, 1389 , Tehran.
- 5- Hardinq Ser Artur, Xaterate-Ser Artur Hardinq, tərcümə Cadan Şeyxulislami,????
- 6- Kerzen Corc, İrən və qəziyehaye-İrən, cild 2. tərcümə Qulamrza Vəhid Mazandarani, Bonqah nəşriyyatı 1349 h.ş. Tehran.
- 7- Oliviye Gyum Antoni, Səfərnameyi-Oliviye, (Tarixe-ictimai-iqtisadiye-İrən dər dora-ne-ağazine-əsre- Qacar), tərcümə Qulamrza Vərham, təshih və haşiye Muhəmməd Tahir mirzə, Ettelaat nəşriyyatı, 1371 h.ş. Tehran.
- 8- Pulak Eduard Yakub, Səfərnameyi-Pulak, tərcümə Keykavus Cahandari, Xarəzmi nəşriyyatı, 1361 h.ş. Tehran.
- 9- Qiyasi Cəfər, Nizami dövrünün memarlıq abidələri, İşıq nəşriyyatı, 1991. Bakı
- 10- Sayks Ser Persi, Dəh hezar mil dər İrən, tərcümə Hüseyn Sədət Nuri, İbn Sina nəşriyyatı 1336 h.ş. Tehran.
- 11- Serena Karla, Adəmha və ainha dər İrən, tərcümə Əliəsğər Səidi, Zəvvar nəşriyyatı 1362 h.ş. Tehran.
- 12- Sven Hiden, Kəvirhaye- İrən, tərcümə Pərviz Rəcəbi, Noka nəşriyyatı 2535 (sahənşah ili- 1910 miladi) Tehran.
- 13- Torenton Linn, Təsaviri-az İrən səfəre- Kolonel F. Kolombari be darbare-şahe- İrən, tərcümə Mina Nəvayi, Dəftəre- pajuheşhaye- fərhəngi nəşriyyatı,
- 14- Ujen Uben, İrane-emruz (1906-1907), tərcümə Əliəsğər Səidi, Ketabforuşiye-Zəvvar nəşriyyatı 1362 h.ş. Tehran.
- 15- Urel Ernest, Səfərnameye-Urel, tərcümə Əliəsğər Səidi, Zəvvar nəşriyyatı, 1353 h.ş. Tehran.
- 16- Yete Ser Karls Eduard, Xorasan və Sistan, tərcümə Rouşəni Zəfəranlu, Mehرداد Rəhbəri, Yəzdan nəşriyyatı 1356 h.ş. Tehran.

**AZERBAIJAN IN EUROPEANS' TRAVELOGUES  
(Qajar Era)**

*Summary*

From a strategic perspective, Azerbaijan is located in a very significant geographical location on the world map. It would be more accurate to call this region a corridor or door between Asia and Europe. One reason for giving Azerbaijan such a name is that, with its water and dry land passages, it provides a fitting place for those who are coming and going between two continents. Of the migrants moving from Asia to Europe or in the opposite direction for various reasons, the vast majority crossed through Azerbaijan. No small number of the same people wrote down their impressions from their journeys. Most of their writings, called travelogues, relate to the Qajar era. Qajar era travelogues can be grouped into two categories according to their authors.

1. Travelogues written by Iranians going to Istanbul for the Hajj pilgrimage or to Europe for other reasons.

2. Travelogues written by Europeans going to Asia, particularly Iran, for official, travel or commercial reasons.

This article is based on the second group (Europeans' travelogues). From the memories penned by those traveling from the Baku port along the road to Tbilisi, alongside the descriptions of adventures they lived out along the way, there is interesting historical, public, and political information about Azerbaijan available to be obtained.

**Key words:** Azerbaijan, Baku, Caspian sea, petrol, Balakhani, Badkobe port